

Den svenska sjuksköterskeutbildningens inledning i Uppsala med pionjären Emmy Rappe

Birgit Zetterberg-Randén

Den första svenska sjuksköterskeutbildningen, som inte vilade på kristen grund, inleddes på Akademiska sjukhuset hösten 1867. Sjukhuset var helt nytt och hade 150 vårdplatser fördelade på en medicinsk och en kirurgisk klinik, kurhus och barnbördsanstalt. Det ansågs vara modernast i Norden. När den första patienten lades in, den 1 augusti 1867, fanns Sveriges första utbildade sjuksköterska, Emmy Rappe, där som översköterska på kirurgiska kliniken. Hon hade också ansvar för sjukhusets linneförråd och var föreståndarinna för den, av *Föreningen för frivillig vård av sårade och sjuka i fält*, på sjukhuset placerade sjuksköterskeskolan. Hennes två första sjuksköterskeelever påbörjade sin utbildning den 30 september 1867, två månader efter att sjukhuset hade öppnat. Därmed hade den svenska sjuksköterskeutbildningens historia börjat.

Föreningen för frivillig vård av sårade och sjuka i fält

En förening för frivillig vård av sårade och sjuka i fält bildades 1864. Det var samma år som internationella Röda Korset bildades och den första Genèvekonventionen skrevs under. Föreningen ändrade 1886 namn till Svenska Föreningen Röda Korset och 1915 till Svenska Röda Korset. I mitten på 1800-talet hade krigssjukvården i hela Europa stora brister, soldaterna dog i brist på vård och renlighet. Redan i början av 1865 diskuterade föreningens direktion, bestående av officerare och läkare, behovet av att utbilda ”*qvinnliga sjukbiträden*” som i händelse av krig skulle arbeta i fält och i fred

inom svensk sjukvård. Förfrågan, om de ville medverka till den nya utbildningen, gick till lasarettsdirektionerna i landet, vilket de samtyckte till. Föreningen såg som sin viktigaste uppgift att ekonomiskt stödja en svensk sjuksköterskeutbildning. Dåtidens tidningar och många ögonvitnesskildringar beskrev soldaternas outhärdliga lidanden på slagfälten i Europa. Idén om en ordnad frivillig sjukvård under krigstid men även bristerna i dåtidens fredssjukvård diskuterades livligt i pressen. Sophie Leijonhufvud, som var en kämpande kvinnosaksaktivist och engagerad i föreningen, hade 1859 startat *Tidskrift för hemmet*. Sophie Leijonhufvud såg sjukvårdsfrågan som en del av kampen för kvinnans rättigheter. Hon ansåg att kvinnor inte skulle behöva ha en religiös sammanslutning bakom sig för att kunna accepteras i vården. I *Tidskrift för hemmet* diskuterade hon och den andra redaktören Rosalie Olivecrona, vem som skulle kunna leda en svensk sjuksköterskeutbildning. Den personen skulle, på föreningens bekostnad, åka till England och utbildas på *The Nightingale School of Nursing* vid S:t Thomas' Hospital i London. På uppdrag av föreningen tog Sophie Leijonhufvud kontakt med Florence Nightingale som hälsade en svensk elev välkommen till sjuksköterskeutbildning i London under ett år. I samband med det började begreppet sjuksköterska användas i Sverige.

Rekryteringen

De ”lägre klasserna” i samhället ansågs sakna renlighet, kontroll och självdisciplin. Det var just de egenskaperna som ansågs vara nödvändiga för sjuksköterskan. Det gällde därför att i kretsen av ”inom samhället aktade fruntimmer”, det vill säga att ur de högre bildade klasserna, finna en lämplig kvinna att skicka till utbildning i London. Man annonserade i *Tidskrift för hemmet* och av dem som svarade på annonsen saknade många de rätta

kvalifikationerna. Man ansåg att "det brast i språkkunskaper, i kristet nit och allvar, i bildning, i självständighet, självkänedom och i umgängesvana". Valet föll till slut på Emmy Rappe som var en 31-årig godsägardotter från Småland. Det ansågs att det var bara "goda" kvinnor som skulle kunna bli bra sjuksköterskor.

Fig. 1. Emmy Rappe (1835-1896). Wikipedia.

Det religiösa kallet var mycket viktigt men det räckte inte, det krävdes även kunskaper. Emmy Rappe uppfyllde det religiösa kravet och hon kom från samhällets övre skikt. Genom utbildningen, där hon undervisades av Florence

Nightingale personligen, fick Emmy kunskaper för att klara sin kommande yrkesutövning.

Utbildningssjukhus

Förutom att skicka en lämplig kvinna på utbildning till London behövde *Föreningen för frivillig vård av sårade och sjuke i fält* hitta ett lämpligt sjukhus där utbildningen av sjuksköterskor kunde förläggas. Florence Nightingale hade tydligt uttalat att den svenska sjuksköterskeutbildningen borde knytas till ett ansett större sjukhus och att sjuksköterskeutbildningens föreståndare helst också borde tilldelas ledande funktioner inom

vårdinrättningen. *Föreningen för frivillig vård av sårade och sjuke i fält* ansåg att det helst skulle vara ett nytt sjukhus där förutsättningarna att reformera sjukvården borde vara bättre än inom en gammal institution. Akademiska sjukhuset var klart att tas i bruk den 1 augusti 1867, två månader efter det att Emmy Rappe kommit tillbaka från sin utbildning hos Florence Nightingale.

Behov av personal med kunskap

Det var inte bara krigssjukvården i Europa som var i behov av utbildad personal. Även den vanliga sjukvården, som ändrade karaktär under 1800-talet, behövde personal med kunskap. De medicinska framstegen gjorde att allt fler patienter, från alla samhällsklasser, vårdades på sjukhus. Vården blev alltmer specialiserad och krävde tekniska resurser. Den avancerade kirurgin som växte fram gjorde att kirurgen behövde hjälp av personal som höll ordning i operationssalen, skötte narkosen och assisterade under operationen. Även den dagliga vården av patienterna, på de alltmer specialiserade kirurg- och medicinavdelningarna, krävde särskilda kunskaper. Det räckte inte längre med helt utbildade, inte sällan alkoholiserade, smutsiga, slarviga och oansvariga kvinnor som ibland bokstavligen hämtades från gatan - så kallade sjukvacterskor. Det behövdes personal med kunskaper. Läkaren var den tekniska/medicinska experten medan sjuksköterskan förväntades stå för omvårdnad och medmänsklighet. Med renlighet och disciplin fostrades nu en helt annan sjuksköterska jämfört med forna tiders helt utbildade sjukvacterskor. Den nya tidens sjuksköterskor ansågs behöva både bildning och utbildning.

Emmy Rappe

Emmy Rappe var godsägardotter från Strömsrums gods i Småland. Hemmet var strängt och religiöst präglat, föräldrarna var sanna filantroper och besjälade av kärleken till nästan. Släkten Rappe var intensivt engagerad i den herrnhutiska väckelserörelsen. Emmy Rappe präglades av sin uppväxtmiljö och fann hela livet styrka i den kristna tron. Vid drygt 30 års ålder bodde hon fortfarande i föräldrahemmet där hon, förutom att måla och teckna, hjälpte sin far med skrivarbete och räkenskaper. Det var ett enformigt liv och därför mottog hon med glädje erbjudandet om att gå sjuksköterskeutbildning på Florence Nightingales sjuksköterskeskola vid S:t Thomas' Hospital i London.

Auskultationer på sjukhus i England

I maj 1866 reste Emmy Rappe till England medförande ett introduktionsbrev till Florence Nightingale från Sophie Leijonhufvud. På rekommendation av Florence Nightingale reste Emmy runt och studerade den engelska sjukvården under några veckor innan hon påbörjade sin utbildning. Förutom flera större sjukhus besökte hon även ett barnsjukhus, ett sjukhus för förlamade personer, ett sjukhus för cancersjuka patienter samt ett sanatorium. Hon förde noggranna anteckningar om antal dag- och nattsjuksköterskor, deras arbetstider, antal patienter per sal, salarnas inredning och om tillgången till kök, bad- och tvättrum. Likaså noterade hon material och färg på sängkläderna, tillgången till biblar, böneböcker och uppslagsverk, om det fanns en sjukhuskyrka och hur ofta patienterna erbjöds nattvardsgång. Emmy hoppades få nytta av anteckningarna i sin kommande yrkesutövning hemma i Sverige. Detta trots att hon, i ett brev till Sophie Leijonhufvud 1866, skrev att resurserna i Sverige inte

kunde mäta sig med Englands stora resurser – ”i England har man råd till allting, i Sverige till intet eller litet”.

Utbildningen vid The Nightingale School of Nursing

Sjuksköterskeutbildningen vid *The Nightingale School of Nursing* vid S:t Thomas' Hospital i London grundades 1860 av sjuksköterskevärldens absoluta förgrundsgestalt Florence Nightingale, som kom från en överklassfamilj och hade kontakter i hovet och i regeringen. Hon hade själv fått sin utbildning till sjuksköterska vid den tyska, protestantiska diakonissanstalten Kaiserswerth i Tyskland 1851. Under Krimkriget 1853–1856 uträttade Florence Nightingale och hennes medhjälpare stordåd. Genom förbättrade sanitära förhållanden, bättre kost och andra enkla, idag självklara åtgärder, sänkte Florence Nightingale på kort tid dödstalen bland soldaterna från ca 44 till ca två procent. Hon påvisade allt sitt arbete med detaljerad statistisk dokumentation.

Under utbildningsåret i London fick Emmy Rappe bland annat lära sig Florence Nightingales vårdfilosofi genom att följa läkarna och sjuksköterskorna i deras praktiska arbete och i hela deras yrkesutövning. Den administrative chefen vid S:t Thomas' Hospital, Dr Whitfield, gav uttryck åt uppfattningen att utbildningen skulle vara praktisk med orden *”A Nurse's requirements are practical and not theoretical”*. Den gällande principen var att eleven skulle få färdigheter genom tålmodig övning i arbetet. Emmy Rappe ansåg dock, att utbildningen i alltför hög grad var för praktisk och innehöll för lite teoretisk kunskap. Hon ansåg att en sjuksköterska behövde ha god teoretisk kunskap om olika symtom hos patienten och om vad som skulle observeras och rapporteras till läkarna. Förutom att ge kunskaper i omvårdnad skulle utbildningen också utveckla

elevernas moral och karaktär. Sjuksköterskeyrket var på den här tiden ett uppoffrande kall ”*genomsyrat av en önskan att vara Gud och patienterna till lags*”, snarare än ett yrke. De principer och ideal som Emmy Rappe fick lära sig vid *The Nightingale School of Nursing* kom att bli grundläggande för all sjuksköterskeutbildning i Sverige till långt in på 1900-talet.

Florence Nightingales vårdfilosofi

Florence Nightingale ansåg att vård är ett speciellt yrkeskunnande där hög moral, renlighet, frisk luft och rogivande omgivning är viktigt. Under utbildningen vid *The Nightingale School of Nursing* fick eleverna lära sig hörnstenarna i Florence Nightingales vårdfilosofi som innebar att det var patienten, inte sjukdomen, som skulle vårdas. Patientens omvårdnad skulle ske med ”*det riktiga bruket av frisk luft, ljus, värme, renlighet, stillhet samt den riktiga dieten, alltsammans med minsta möjliga ansträngning för patienten*”. I sin bok ”*Notes on nursing. What it is and what it is not*”, ger Florence Nightingale detaljerad information och exempel på hur ”*det riktiga bruket*” skulle genomföras. Boken, en av många som hon publicerade under sin livstid, är den mest kända och anses som den viktigaste. Den kom i svensk översättning 1861.

Att sörja för att patienten har frisk luft var den viktigaste regeln. Det gällde att hålla luften i sjuksalen lika ren som utomhusluften, vilket inte var enkelt på 1860-talet, vare sig i England eller i Sverige. Bakgårdar med öppna avträden och sophögar som luktade illa fanns överallt. I sjukrummen användes nattkärl som luktade förfärligt.

Näst efter behovet av frisk luft kom patientens behov av ljus. I salarna skulle patienternas sängar placeras så att de kunde se ut

genom fönstret utan att resa sig ur sängen eller vända sig. Florence skriver bl a att det är viktigt att patienten inte blir avkyld:

”...så snart man upptäcker spår till avkyllning bör varmvattensflaskor, varma tegelstenar eller varmt ylle tillika med varm dryck användas tills kroppsvärmen återställts. Om det behövs måste man lägga mera kol på brasan”.

Renlighet var inte lätt att upprätthålla på 1800-talet, ibland saknades rinnande vatten och avloppen var ofta undermåliga. För att upprätthålla renlighet var det viktigt att lakanen vädrades varje morgon och byttes en gång i veckan. Den största delen av sjukvården bestod i att bevara renlighet. Emmy Rappe fick lära sig att en sjuksköterska ska hålla både sig själv och patienten ren. Stillhet och tystnad var viktigt för tillfrisknandet. Buller av alla slag skulle undvikas, inte ens prasslet från sjuksköterskans vida klänningskjol eller rasslande med nycklar var bra för patienten. Hälsosam mat var, enligt Florence Nightingale, en grundsten i all sjukvård och mycket viktigt för patientens tillfrisknande. Tusentals patienter om året fick svälta i den engelska sjukvården på 1800-talet på grund av okunskap. En del svält till och med långsamt ihjäl på grund av näringsbrist. Det berodde bland annat på dålig matlagning, felaktig diet, fel tidpunkt för måltider och på att patienten hade dålig aptit. Botemedlet var alltså bättre matlagning och val av andra födoämnen, dietkost anpassad för patienten, ändrade tider för måltider och att ta reda på vad patienten tyckte om. På fältsjukhuset i Scutari, under Krimkriget, revolutionerade Florence Nightingale soldaternas mathållning genom att ordna dietkök för patienter med särskilda behov, köpa livsmedel lokalt och genom att avlöna en fransk stjärnkock som lagade maten.

Utöver nämnda kriterier för god vård var, enligt Florence Nightingale, sjuksköterskans iakttagelseförmåga avgörande för patientens välbefinnande. Sjuksköterskan ska hela tiden vara uppmärksam på patienternas behov. Emmy Rappe fick lära sig att det är uteslutande iakttagelseförmågan som ger sjuksköterskan erfarenhet. *”Det är rent av avgörande, att de fakta som sjuksköterskan kan iakttä noggrant rapporteras till läkaren”*.

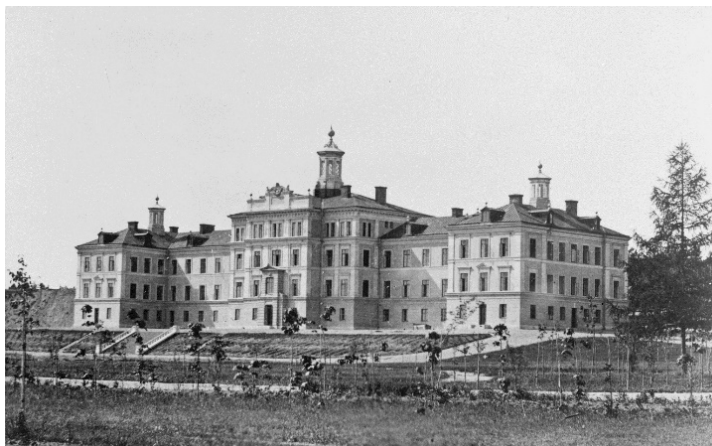
Åren på Akademiska sjukhuset

Efter hemkomsten från England och innan Emmy Rappe tillträdde tjänsten i Uppsala 1867 gjorde hon studiebesök på Sahlgrenska sjukhuset i Göteborg och på Serafimerlasarettet i Stockholm.

I mitten av juli 1867 kom Emmy till Uppsala för att aktivt delta i planeringen av det nya sjukhuset där hon fått arbete som översköterska vid kirurgiska kliniken, föreståndare för linneförrådet och ansvarig för sjuksköterskeutbildningen.

På det nybyggda Akademiska sjukhuset var det högt i tak, nära 4,5 meter, så att miasman, det vill säga den smittsamma luften inte skulle skada patienten alltför mycket. Inne på salarna, som hade plats för upp till 14 patienter, fanns torrklosetter och kallt rinnande vatten. Urinen och smutsvattnet tömdes i ett avlopp i avdelningsköket för att rinna ner i Fyrisån, strax nedanför Flustret. På salarna eldade man i kakelugnar, i köket fanns järnspis och korridorerna värmdes med ett slags ugnar. Stearinljus, oljelampor och gaslyktor lyste upp i lokalerna. I sängarna var madrasserna stoppade med halm och kuddarna var fyllda med tagel. Byggnaden tyckte Emmy mycket om, det var *”vackert, rent, ljus och luftigt”*. Korridorerna var som långa, vackra salonger med soffor, dricksfontäner och blommor. Patienterna bar särskilda sjukhuskläder och sjuksköterskorna en sorts

”uniform”. Renlighet var den ledande tanken bakom allting. Vägledande för Emmy Rappe under hennes år på Akademiska sjukhuset var hennes egna, noggranna anteckningar från föreläsningarna under utbildningstiden och från auskultationerna på sjukhusen.

Fig. 2. Det nya Akademiska sjukhuset (1867). Wikipedia.

Under Emmy Rappes tid som föreståndare var sjuksköterskeutbildningen sex månader lång och två till fyra elever antogs varje år. *Föreningen för frivillig vård av sårade och sjuke i fält* betalade sjukhuset för elevernas mat och varje elev fick en lön på 50 riksdaler årligen. I gengäld måste de skriva kontrakt med *Föreningen för vård av sårade och sjuke i fält* för att vid behov stå till krigssjukvårdens tjänst.

Eleverna fick arbeta bland de sjuka och hade sin sovplats på soffan i avdelningssköterskans rum på vårdavdelningen.

Rummet var beläget mellan två salar så att avdelningssköterskan kunde höra när patienterna behövde hjälp under natten.

I sjuksköterskeutbildningen ingick en kort teoretisk kurs i hygien, arbetsdisciplin och god omvårdnad enligt Florence Nightingales modell, som Emmy Rappe var ansvarig för. Den praktiska utbildningen fick eleverna genom att arbeta bland patienterna. Även på den tiden var personalbristen på sjukhuset så stor att eleverna var tvungna att utföra allt grovarbete och åta sig vak på nätterna, ibland flera veckor i sträck. Emmy Rappe ville anställa särskilda nattsjuksköterskor men fick inte gehör eftersom läkarna tyckte det var ”*en fånig idé*”. Emmy Rappe hade en svår mellanställning, hon var underordnad läkarna samtidigt som hon var överordnad den kvinnliga vårdpersonalen. När Emmy uttryckte önskemål om att endast diakonissor skulle anställas som avdelningssköterskor motsatte sig läkarkåren detta. Hon ålades att anlita den gamla sortens sjukvakterskor istället. Sjukvakterskorna passade läkarna mycket bättre eftersom de kunde hunsas med. De var oskolade och ”enkla” kvinnor och inte några förnäma och bildade fröknar. Läkarna var konservativa och ointresserade av att modernisera vården och pengabristen var konstant även på den här tiden. Även inom *Föreningen för sårade och sjuke i fält* lade två av dess grundare, regementsläkaren Lemchen och bataljonsläkaren Grähs, hinder i vägen för Emmys planer att förbättra omvårdnad och sjukvårdsutbildning. När hon bad om kurslitteratur och utrustning för elevernas utbildning nonchalerade de hennes önskemål med argumentet att sådant inte var nödvändigt för sjuksköterskor. Under sina tio år på Akademiska sjukhuset hann Emmy Rappe utbilda 57 sjuksköterskor.

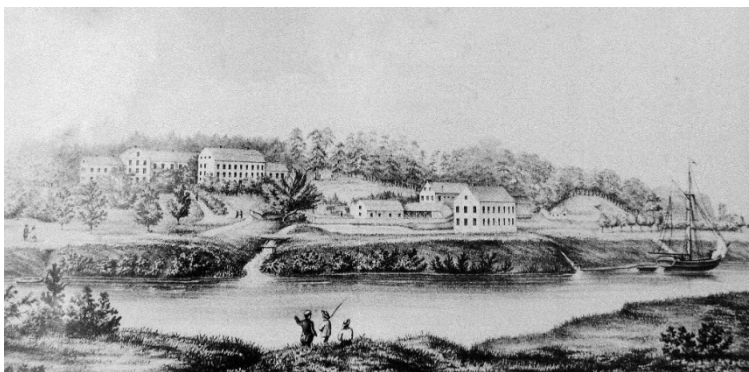
Klädedräkten

I Sverige använde sjuksköterskor och elever privata kläder, ofta ylleklänningar med långa, vida kjolar. Det gemensamma var att alla bar en vit tyllmössa med rysch runt kanten. Klädedräkten rimmade dåligt med kunskapen om hygienens betydelse. På sjukhusen i England hade sjuksköterskorna särskilda uniformer. Där ansåg man att uniformen var viktig av flera skäl. Ett var för att kunna se skillnad på sjuksköterskor från olika institutioner och för att etablera prydighet och renlighet. Ett annat var att en enhetlig uniform besparade föreståndarinnan obehaget att behöva säga till en sjuksköterska att hon var alltför elegant klädd eller alltför smutsig och osnygg. En prydlig uniform skulle också bidra till att upprätthålla värdighet och respekt.

I Uppsala ivrade Emmy Rappe för att sjuksköterskorna skulle bära likadana mörkblå klänningar som dem hon sett i England. Redan när hon tillträdde sin tjänst som översköterska på kirurgiska kliniken delade hon ut egenhändigt sydda förkläden och hättor till sina sjuksköterskor. Genom åren har uniformens utseende varierat. Under 1930-talet blev det modernt med kortklippt hår i nacken. I Uppsala infördes då doket som var ett 50 cm långt, tunt tyg fäst på ett hårdstärkt band. Doket hängde ner på ryggen och dolde den *”osedligt blottade nacken”*. På en del sjukhus förbjöds sjuksköterskor och elever att ha kort hår. År 1969 upphörde direktiven för sjuksköterskeelevernas klädedräkt och bruket av uniform försvann.

Åren som föreståndarinna vid Uppsala Hospital

Efter tio år på Akademiska sjukhuset började Emmys krafter ta slut och hon orkade inte mer. Det berodde bland annat på den tunga arbetet, den stora omsättningen av läkare och den dåliga och snålt tilltagna maten. Professor Kjellberg vid Uppsala Central Hospital (senare Ulleråkers sjukhus) erbjöd Emmy att bli föreståndarinna där.

Fig. 3. Uppsala Hospital, 1860-talet

Det lockande Emmy som trodde att arbetet på Uppsala Central Hospital skulle vara mindre slitigt än arbetet på Akademiska sjukhuset där patienter med svåra somatiska sjukdomar vårdades.

På Hospitalet fanns bara ”*tokingarna*” som det kanske inte var lika krävande att arbeta med. Professor Kjellberg hade också verkat vänligare än flera av läkarna på Akademiska sjukhuset som hade uppträtt arrogant och nedlåtande mot Emmy. Även på hospitalet var Emmy den första utbildade sjuksköterskan. I övrigt var det skötare och så kallade dårdrängar som arbetade där. Hon kom till hospitalet 1876 och stannade till 1886 då hon

slutade på grund av lungsjukdom. Emmy Rappe avled 1886 hos sin halvbror, baron Adolf Rappe på Drettinge gods nära Växjö och har sin gravplats på Drettinge kyrkogård.

Sjuksköterskeutbildningen i Uppsala efter Emmy Rappe

När Emmy Rappe slutade på Akademiska sjukhuset 1876 föreslog hon för Röda korset att sjuksköterskeutbildningen skulle flytta till Göteborg, vilket den också gjorde. År 1881 flyttades den till Stockholm där den fortfarande finns, numera vid Röda Korsets Högskola. På Akademiska sjukhuset i Uppsala efterträddes Emmy Rappe av sin förra elev Ebba von Koch. Arbetsuppgifterna var de samma som Emmy Rappe hade haft och inkluderade även sjuksköterskeutbildning i sjukhusets regi. Ebba von Koch hade utomordentliga kvalifikationer men samarbetet med professorn i kirurgi Carl Mesterton var, precis som Emmy upplevt det, inte friktionsfritt. Ebba klagade bland annat över att Mesterton hade sin "flamma" inhytt i ett patientrum bredvid hennes eget rum på vårdavdelningen, något som sjukhusledningen underlät att agera på. Efter två år, 1889, slutade Ebba von Koch på grund av överansträngning.

Sedan 1889 och fram till 1977 har sjuksköterskeutbildningens längd, innehåll och huvudmannskap varierat. År 1977, 110 år efter den första svenska sjuksköterskeutbildningens inledning i Uppsala genomfördes högskolereformen.

Sjuksköterskeutbildningen blev högskoleutbildning och därmed var grunden lagd för att bygga upp ett nytt ämnesområde – omvårdnadsvetenskap. Det var flera faktorer som gjorde det möjligt för sjuksköterskor att gå forskarutbildning inom sitt ämnesområde och ge förutsättning för en vetenskapligt baserad omvårdnadsverksamhet. Nursing

Research var redan etablerad i andra länder och det bidrog till utvecklingen liksom idogt arbete från sjuksköterskorna själva och deras professionella och fackliga organisationer samt stöd av personer inom andra forskningsområden. Helt avgörande var dock högskolereformens genomförande. Grunden lades redan av Florence Nightingale som arbetade analytiskt och systematiskt med statistik och dokumentation och stred för god utbildning för alla sjuksköterskor.

Ett märkesår för sjuksköterskeutbildningen i Uppsala var 1935 då en ny skolbyggnad, ”*Sjuksköterskehemmet*” på Akademiska sjukhusområdet, stod klart. En byggnad där sjuksköterskeeleverna både bodde och fick sin teoretiska undervisning. Rödakorssjuksköterskan Elisabet Dillner anställdes som föreståndarinna och var den första med rektorstitel vid en svensk sjuksköterskeskola. Sjuksköterskeutbildningen i Uppsala är sedan 1996 förlagd till Institutionen för folkhälso- och vårdvetenskap vid Uppsala universitet. I januari 2020 hade c:a 2000 sjuksköterskor och barnmorskor i Sverige avlagt doktors- eller licentiatexamen. Av dessa blev 150 professorer.

Byggnaden "Sjuksköterskehemmet " var sjukhusledningens administrationslokal från oktober 1966, då sjuksköterskeutbildningen hade flyttat till Döbelnsgatan 2. Huset revs 2003 för att ge plats åt ett parkeringsgarage.

Källor:

Bohm E. Okänd, godkänd, legitimerad. Svensk sjuksköterskeförenings första 50 år. Stockholm: Svensk sjuksköterskeförening; 1961.

Carlson C, Otero G. Uppsalasystrarnas historia. Glimtar ur Uppsalasystrarnas historia 1867–2001. Uppsala: Landstingstryckeriet/Info Akademiska; 2002.

Carlson C m.fl. Sjuksköterskors upplevelser och erfarenheter från sin utbildning och sina tidiga yrkesverksamma år 1920–1930. Uppsala: Vårdhögskolan, Landstinget i Uppsala län; 1988.

Carlson C, Otero G. Elisabet Dillner 1895-1971 i familj och yrkesliv. Uppsala: TK i Uppsala AB; 2003.

Götlind A. Svensk sjuksköterskeförening 100 år. Bilder av sjuksköterskan. Lettland: Livonia Print; 2010.

Hamrin E., Kihlgren M., Rinell Hermansson A., Östlinder G. (red.). När omvårdnad blev vetenskap. 1. uppl. Kina: 2014.

Holmdahl B. Sjuksköterskans historia. Från sjukwakterska till omvårdnadsdoktor. Falköping: Gummessons Tryckeri AB; 1994.

Hont G. Florence Nightingales elev blev pionjär i Sverige. [webbsida]. Läkartidningen. Oktober 2007;44: [publiceringsdag 2007-10-30; läst 2019-11-15]. Tillgänglig via: www.lakartidningen.se/Functions/OldArticleView.aspx?articleId=7931

Lindberg G. Starka kvinnor som fört Sverige framåt. Uddevalla: Mediaprint; 2005.

Moberg Å. Hon var ingen Florence Nightingale. 1. uppl. Finland: WS Bookwell; 2008.

Nightingale F. Anteckningar om sjukvård. Stockholm: Emil Kihlströms Tryckeri AB; 1954.

Sjöberg S. Emmy Carolina Rappe i London 1866–1867. Sydsvenska Medicinhistoriska sällskapets årsskrift. Supplementum 10. Lund: btj datafilm; 1988.

Uddenberg N. Lidande & Läkedom II. Slovenien: DZS Grafik; 2015.

Weilenmann L. Hon lärdes upp av Florence Nighingale. [webbsida]. Stockholm: Vårdfokus. [publiceringsdag 2016-05-12; läst 2019-11-09]. Tillgänglig via: <https://www.vardfokus.se/webbnyheter/2016/maj/ensamkampe-ifragasatte-sig-sjalv/>

Åberg L. (red.). Akademiska sjukhuset 1708–2008. Landets äldsta universitetssjukhus. 08 Tryck AB, Bromma 2008.

---ooo0ooo---